

УДК 371.132:376.4

2. Педагогічна та вікова психологія

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Сизко Г.І., к.психол.н., старший викладач кафедри прикладної психології та
логопедії

Бердянський державний педагогічний університет

У роботі розглядається проблема психологічної готовності майбутніх педагогів до взаємодії із дітьми, що мають психофізичні порушення. Визначено структуру психологічної готовності майбутніх педагогів до взаємодії із дітьми, що мають психофізичні вади.

Ключові слова: психологічна готовність, професійна підготовка, навчально-виховний процес, спеціальна освіта.

В работе рассматривается проблема психологической готовности будущих педагогов к взаимодействию с детьми с психофизическими нарушениями.

Ключевые слова: психологическая готовность, профессиональная подготовка, учебно-воспитательный процесс, специальное образование.

Syzko A.I. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF READINESS OF FUTURE TEACHERS TO INTERACT WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

The article considers the problem of psychological readiness of future teachers to interact with children with mental and physical disabilities.

Key words: psychological readiness, training, educational process, special education.

Постановка проблеми. Процес гуманізації суспільних відносин стимулює інтерес до проблем найменш соціально захищених верств населення, серед яких

особи з особливими освітніми потребами займають значне місце. Тому перед суспільством, що усвідомлює свою людяність, гуманність і прагне до її реалізації, постає проблема надання всебічної допомоги тим, хто її потребує. Це відображено у практиці психологічного супроводу осіб з особливими освітніми потребами, кінцевою метою якого є їхня соціальна інтеграція, тобто активна участь в основних сферах життя суспільства, включеність у соціальні структури, призначені для здорових осіб і пов'язані з навчанням, професією тощо.

Актуальною проблемою, яка потребує розв'язання, є подолання соціальної ізоляції таких дітей, обмежень в їх спілкуванні з оточуючими, організація їх дозвілля, навчання, пошуку роботи. У сучасний період стає більш актуальною проблема готовності майбутніх педагогів саме до взаємодії із дітьми, що мають особливі освітні потреби.

Збільшення кількості дітей із психофізичними вадами та потреба в соціалізації та інтеграції таких дітей, зумовили необхідність формування готовності до взаємодії із такими дітьми не лише фахівця системи спеціальної освіти а й педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Цій проблемі присвячено багато досліджень у психології, педагогіці, соціології. Вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема, Н. Ануфрієва, І. Бех, В. Бондар, В. Бочелюк, В. Засенко, Г. Коберник, А. Колупаєва, М. Малофєєв, І. Мамайчук, В. Синьов, В. Тарасун, О. Хохліна, М. Шеремет досліджували теоретичні та практичні аспекти проблеми.

Отже, можна стверджувати, що проблема навчання, виховання та підготовки до самостійного життя для осіб із особливими освітніми потребами є вкрай нагальною. Її розв'язанню сприятиме небайдужий і творчий учитель із високим рівнем психологічної компетентності, адже покликання педагога полягає у створенні умов для розвитку кожної дитини.

Важливими особистісними характеристиками педагога є гармонійність «Я-концепції», емоційна стійкість, соціальна адаптованість. В структурі

особистості педагога багато дослідників намагаються виділити певні групи основних якостей.

До першої групи входять вимоги, що висуваються професійною діяльністю до пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уваги); емоційно-вольових процесів і психоемоційних станів (стриманість, стабільність, стресостійкість, самовладання, життєрадісність, цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, активність тощо).

До другої групи належать такі психоаналітичні якості, як самокритичність, адекватна самооцінка й рівень домагань, здатність до самоаналізу, саморегуляції, самоконтролю поведінки.

Третя група включає комунікабельність, емпатійність, візуальність (зовнішня привабливість) і красномовність як здатність вселяти й переконувати.

Узагальнюючи численні дослідження професійно важливих особистісних рис педагогів (Г. Балла, Н. Битянової, А. Бодальова, О. Бондаревської, М. Боришевського, В. Бойко, І. Зязюна та ін.), можна виділити наступні особистісні риси, бажані для педагога системи спеціальної освіти:

- концентрація на особистості дитини із особливими потребами, бажання й здатність їй допомогти;
- відкритість до поглядів і суджень, що відрізняються від власних, гнучкість і терпимість;
- емпатійність, сприйнятливість, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту;
- автентичність поведінки, тобто здатність демонструвати справжні емоції й переживання;
- ентузіазм і оптимізм, віра в здатності дітей із особливими потребами до змін і розвитку;
- урівноваженість, терпимість до фрустрації й невизначеності, високий рівень саморегуляції;

- упевненість у собі, позитивне ставлення до себе, адекватна самооцінка, усвідомлення власних конфліктних областей, потреб, мотивів;

- багата уява, інтуїція;

- високий рівень інтелекту.

Серед широкого кола задач професійно-педагогічної підготовки задача формування психологічної готовності до педагогічної діяльності посідає особливе місце. Вона поєднує в собі більш вузькі питання формування інтересів, нахилів, спрямованості на педагогічну працю. Завданням даного дослідження є виділення професійно важливих факторів психологічної готовності до педагогічної діяльності в умовах спеціальної освіти.

Поняття психологічної готовності до педагогічної діяльності необхідно розглядати в контексті загального поняття психологічної готовності до праці. Окрім специфічних особливостей, що відрізняють один від одного різні види готовності, існують характеристики, що є загальними для всіх видів діяльності. Більшість дослідників даної проблеми вважає, що цілісна психологічна готовність до педагогічної діяльності являє собою сукупність певних станів особистості та її психологічних властивостей, що складають підсистеми короткочасної та тривалої готовності. Дослідники називають їх термінами «психологічна» та «професійна» готовність [1, 2, 3, 4, 5].

Для педагогічної практики великого значення мають обидва прояви психологічної готовності. Короткочасна складова являє собою особливий психологічний стан, ситуативна готовність до вирішення конкретних навчально-виховних завдань.

Готовність студентів до педагогічної діяльності є складним особистісним системним утворенням, до складу якого входять багато компонентів. Ці компоненти в своїй сукупності обумовлюють успішне виконання конкретної роботи. Так, М.І.Дяченко та Л.О.Кандибович, розглядаючи готовність як складне психологічне утворення, виділяють такі її структурні компоненти:

- мотиваційний (позитивне ставлення до професії, інтерес до неї та інші стійкі мотиви);

- орієнтаційний (знання й уявлення про особливості та умови професійної діяльності, її вимоги до особистості);

- операційний (володіння засобами та прийомами професійної діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями, високий рівень розумової діяльності і т.ін.);

- вольовий (самоконтроль, вміння до управління діями, з яких складається виконання робочих обов'язків);

- оцінювальний (самооцінка власної професійної підготовки та відповідність між процесом розв'язання професійних завдань та оптимальними педагогічними зразками) [наводиться за 7].

Достатній розвиток і виразність цих компонентів в їх єдності – показник високого рівня професійної психологічної готовності до педагогічної праці.

В якості інтегрального компоненту в структурі тривалої психологічної готовності до педагогічної діяльності виступає професійно-педагогічна спрямованість особистості, яка, в свою чергу, включає в себе ставлення до цієї професії, інтереси, потреби, мотиви, тощо.

Базовими компонентами психологічної готовності до педагогічної діяльності, що в значній мірі визначають педагогічну спрямованість особистості та її професійну придатність, виступають педагогічні здібності.

З огляду на те, що до категорії дітей з особливими потребами в першу чергу відносять дітей з вадами фізичного або психічного розвитку, то основна увага має бути зосереджена саме на особливостях роботи з даною групою учнів. За деякими класифікаціями до цієї ж групи належать діти позбавлені батьківського піклування, діти з проявами гіперактивності та діти групи ризику, а також учні, що знаходяться на індивідуальному навчанні. Однак, найчастіше дані категорії дітей не є такими, що взаємно виключають одна одну. Важливо зауважити, що тут мова йде лише про дітей, які відвідують загальноосвітні навчальні заклади.

Щодо готовності педагога до роботи з такими дітьми, хотілось би звернути увагу на три аспекти: когнітивний, практичний та емоційно-оцінний.

Когнітивний аспект передбачає теоретичну підготовку до роботи з дітьми з особливими потребами включає в себе:

- базу знань щодо психофізіологічних особливостей таких дітей, в тому числі, пов'язаних зі специфікою конкретного розладу (ММД, гіперактивність, наслідки ДЦП, розумова відсталість, фізичні вади тощо);

- знання про особливості їх навчальної діяльності;

- ознайомленість з методиками роботи з даною цільовою групою.

Практичний аспект готовності включає наступні складові:

- володіння методиками навчальної роботи з дітьми з особливими потребами (в ідеалі, ще й безпосередній досвід роботи);

- розуміння власних особистісних і професійних обмежень;

Володіння інформацією про спеціалістів та служби, які здійснюють загальний і спеціальний медичний і соціально-психологічний супровід таких дітей, при необхідності отримати додаткову інформацію для більш успішної роботи.

Емоційно-оцінний аспект готовності педагога включає власне гуманне ставлення до таких дітей, усвідомлення власних амбівалентних почуттів (неоднозначних, одночасно позитивних і негативних) та вміння з ними обходитися екологічно для себе та оточення.

Як окремі складові готовності педагога працювати з такими дітьми можна виділити роботу з оточенням дитини з особливими потребами. Така робота включає розвиток толерантного ставлення до такої дитини інших дітей та дорослих. Адже агресивне ставлення інших дітей часто пов'язане зі страхом і нерозумінням, а не відсутністю співчуття чи загальною озлобленістю, як часто це виглядає.

Необхідна підготовка учнів і вчителів загальноосвітніх шкіл до адекватного сприйняття таких дітей. Важливим є створення інформаційно-технологічних центрів в усіх містах, жорсткий контроль за виконанням існуючих законів і введення курсу «Спеціальна психологія» та «Корекційна педагогіка» для людей із особливими потребами у ВНЗах України [6].

Стосовно готовності вчителя до корекційно-виховної діяльності з дітьми з обмеженими можливостями різного віку, то її структура може бути конкретизована такими ознаками:

- позитивне ставлення до суб'єкта (учня), об'єкта (педагогічного процесу) та способу діяльності (виховання та навчання);

- емоційна насиченість позитивного ставлення педагога, його особистісна зацікавленість;

- знання про структуру особистості, її вікові зміни, особливості порушеного розвитку, мету та способи педагогічного впливу в процесі її формування і розвитку;

- педагогічні вміння щодо організації та здійснення навчального і виховного впливу на особистість, яка формується;

- прагнення спілкуватися з дітьми, передавати їм свій досвід, знання відповідно до змісту і способів досягнення соціально значущих цілей.

Отже, основою психологічної готовності вчителя до корекційно-виховної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами різного віку є:

- позитивно-узгоджений тип спілкування, коли вчитель сприймає учня як суб'єкта навчальної діяльності та суб'єкта спілкування. Але це можливо тільки тоді, коли у системі цінностей, смислових установок вчителя, особистість дитини, її актуальні потреби та потреби її розвитку є пріоритетом;

- коли названий пріоритет високо усвідомлюється вчителем, то зростає рівень «навмисності» педагогічних дій в системі «вчитель-учень». Рівень цієї «навмисності» чітко відображає рівень ставлення до учня як самостійної особистості, і навпаки, чим більше автоматизму (у певних межах), тим більше домінує суб'єктно-об'єктний підхід;

- в системі суб'єкт-суб'єктних стосунків учень-вчитель особливе місце займає питання саморегуляції. Відмінною особливістю в структурі вольової поведінки є те, що в примітивних умовах підсилення мобілізується імпульсом емоційного забарвлення, в таких умовах раціональні мотиви необхідності

здаються малодіючими. Їх роль зростає в міру розвитку особистості та характеризується ростом інтелектуалізації в ідейно-моральних мотивах.

- у взаємовідносинах педагога та учня в процесі виховання та навчання необхідна вимогливість, але вона повинна поєднуватися з повагою до особистості учня, з глибоким розумінням його почуттів. Під час цього необхідно розмежовувати внутрішні та зовнішні компоненти суб'єктно-суб'єктних взаємодій. У процесі спілкування передається та засвоюється соціальний досвід, здійснюється зміна структури та суті взаємодіючих суб'єктів, тільки в умовах вільної взаємодії можуть являтися дійсні стосунки.

З вищесказаного можна зробити висновок, що поняття психологічної готовності до професії педагога являє собою складну, інтегровану систему властивостей, знань та досвіду особистості. Професійна готовність до педагогічної діяльності поєднує в собі усвідомлення ролі педагогічної професії в суспільстві, соціальну відповідальність, намагання самостійно та творчо вирішувати професійні завдання, установку на актуалізацію наявних знань.

Ґрунтуючись на теоретичних положеннях щодо структурної організації готовності майбутніх педагогів до взаємодії із дітьми, що мають вади розвитку, було висунуто припущення, що процес її формування буде більш ефективним, якщо активізувати всі компоненти: когнітивний, емоційно-оціннісний та практичний. Оскільки основним психологічним механізмом, що впливає на процес формування гуманності особистості, є процес самопізнання (як його інтуїтивний аспект, так і рефлексивний), то найбільш ефективним способом, що стимулює процес самопізнання, є організація групових форм роботи з майбутніми педагогами. Виходячи із цього положення і з метою посилення «зворотного зв'язку» і була розроблена та апробована психолого-педагогічна програма, що базувалась на структурних компонентах готовності майбутніх корекційних педагогів до взаємодії із особами, що мають особливі потреби. Програма спрямована, насамперед, на трансформацію цінностей майбутнього педагога, установок і світоглядних ідеалів, які б привели до самореалізації й самоактуалізації особистості майбутнього педагога, розвитку рефлексії,

індивідуального стилю діяльності, що носить гуманістичний характер. Основний метод реалізації даної програми – особистісно-орієнтоване навчання, що передбачає як роботу із групою, так і з кожним членом групи. Програма може виступати як спосіб розвитку гуманного ставлення особистості майбутнього педагога до людей з обмеженими психофізичними можливостями, а отже і формування готовності до взаємодії із ними у майбутньому. Застосування групових методів як засобів формувального експерименту забезпечить:

1. Підвищення рівня самопізнання й рефлексії, що у свою чергу, впливає на ефективність розвитку гуманного ставлення до людей із психофізичними обмеженнями.

2. Здобуток нового досвіду, що розширює межі образу людини із психофізичними вадами.

3. Придбання комунікативних навичок і вмінь вольової регуляції власної поведінки у безпосередньому контакті з людьми із психофізичними вадами.

4. Поглиблення інтересу студентів до психологічних і педагогічних знань.

5. Розвиток у студентів здатності до співчуття, співпереживання (емпатії), толерантності до людей із обмеженими можливостями.

Програма передбачає визначення змісту й особливостей компонентного складу студентів з різними показниками готовності, створення психолого-педагогічних умов розвитку гуманного ставлення до людей із психофізичними вадами.

В основу побудови програми формування готовності майбутніх корекційних педагогів покладено положення що система роботи набуває ефективності за умов використання методів і прийомів, що сприяють розвиткові в майбутнього педагога внутрішніх засобів саморозвитку, корекції, вольової регуляції через:

- відкриття для себе як психічної реальності й усвідомлення своєї особистої позиції стосовно навколишнього світу й оточуючих;

• розробка та реалізація програми саморозвитку як свідомої діяльності, спрямованої на більш повну реалізацію себе як особистості.

Програма містить у собі елементи соціально-психологічного тренінгу, консультативні сесії, тематичні заняття та інші форми роботи, тобто як форма роботи, яка реалізує комплексний підхід. Так, соціально-психологічний тренінг, що входить, до складу програми, містить короткі повідомлення у вигляді інтервенцій, що спонукують слухачів актуалізувати свої ресурси, психогімнастику, метафори, групові дискусії, дослідження своєї особистості за допомогою психодіагностики, групових експериментів аналізу творів, аналізу навчальних ситуацій, а також містить психотехнічні корекційні вправи. Тренінг має яскраво виражений прикладний психологічний характер, орієнтований на досягнення актуалізації розвитку особистості. Консультативні сесії посідають чільне місце в структурі програми, будучи її варіативною частиною, і теж спрямовані на вирішення основної проблеми. Тематичні заняття включені до структури тренінгу та є його ілюстративною частиною.

Програма містить п'ять блоків:

1. Теоретичний блок. Тема «Ідеальний образ гуманної особистості майбутнього педагога».

2. Інформаційно-мотиваційний блок. Тема «Самопізнання й саморегуляція майбутнього вчителя».

3. Діагностувальний блок. Тема «Рівні розвитку якостей в структурі особистості майбутнього педагога» (передособистісний рівень, езоповий рівень, групоцентричний рівень).

4. Блок емоційно-оцінної корекції ставлення до людей із психофізичними обмеженнями. Теми «Ціннісний вибір життєвих позицій» та «Проблеми ставлення до людей із психофізичними обмеженнями».

5. Відтворюючий блок становлення вольової регуляції діяльності майбутнього педагога. Тема «Навчання майбутніх педагогів навичок вольової регуляції проявів гуманного ставлення до осіб із психофізичними вадами».

У першому блоці студентам пропонується тема під час вивчення якої здійснюється дослідження «ідеального» образу гуманної особистості майбутнього педагога; формування понятійного апарату. Психолог (тренер) дає феноменологію поняття «гуманна особистість». Аналізуються «ідеальні образи» педагога стосовно ставлення до людей із психофізичними обмеженнями. Здійснюється дослідження структури гуманної особистості майбутнього педагога. Основний принцип практичної роботи з «ідеальним образом» гуманної особистості майбутнього вчителя – дискусійний підхід, активізація «головних» людських цінностей, необхідних для розвитку гуманного ставлення майбутнього педагога до людей із психофізичними обмеженнями.

До другого, інформаційно-мотиваційного блоку «Самопізнання й саморегуляція майбутнього вчителя» входять завдання самопізнання та самодіагностики що є варіативною частиною програми. У блоці даються описи психотехнічних знань і умінь, застосування яких значною мірою підвищує ефективність роботи майбутнього вчителя, сприяє розвитку позитивного гуманного ставлення до людей із психофізичними вадами. Основні принципи роботи: стимулювання позитивної динаміки розвитку (як альтернатива спрямованості на успіх, зняття напруження, зниження конфліктності тощо), діалогічний підхід.

Третій блок – діагностувальний, – сприяє дослідженню студентами власної особистості за методикою «Рівні розвитку якостей в структурі особистості майбутнього педагога», що визначають розвиток гуманного ставлення до людей із психофізичними обмеженнями: передособистісний, езоповий, групоцентричний, гуманістичний, пов'язаний з їх визначенням та позбавленням у власній поведінці. У процесі роботи використовуються діагностичні методики, міні-лекції, корекційні вправи, актуалізується процес рефлексії та самопізнання.

До четвертого блоку – корекції емоційно-оцінного компонента ставлення до людей із психофізичними обмеженнями, – входять теми «Ціннісний вибір

життєвих позицій» та «Проблеми ставлення до людей із психофізичними обмеженнями» пов'язані з усвідомленням своїх конструктивних і деструктивних механізмів реагування на життєві труднощі, зокрема труднощі людей із психофізичними обмеженнями. У роботі використовуються такі форми роботи, як: перегляд відеоматеріалів, дискусії, корекційні вправи, групові ігри, тренінг.

П'ятий, – відтворюючий блок становлення вольової регуляції діяльності майбутнього колекційного педагога, – спрямованої на розвиток поведінки щодо людей із психофізичними вадами. До блоку входить тема «Навчання майбутніх педагогів навичок вольової регуляції гуманного ставлення до осіб із психофізичними вадами». Ознайомлює з методами оволодіння вольовою регуляцією своєї поведінки відносно людей із психофізичними обмеженнями і дає змогу практично опанувати їх у процесі комунікативної взаємодії змодельованих вчинків.

Під час занять забезпечувалися: стимулювання розвитку гуманного ставлення учасників експерименту шляхом створення позитивного емоційного клімату і адекватної мотивації діяльності; вдосконалення форм і методів взаємного контролю та пізнавальної діяльності; створення спеціальних психолого-педагогічних ситуацій, сприятливих для розвитку гуманних взаємин між їх учасниками; формування позитивних діалогічних стереотипів на основі гуманноорієнтованої взаємозалежності та взаємовідповідальності.

Четвертий (контрольний) етап дослідження передбачає оцінку ефективності розробленої програми формування готовності майбутнього корекційного педагога до взаємодії із дітьми, що мають особливі потреби.

Отже, формуванню готовності майбутніх педагогів до взаємодії із дітьми з особливими потребами передують гуманне ставлення до людей із психофізичними вадами, що розвивається при використанні розробленої психолого-педагогічної програми і має чіткі показники у формі зміни емоційно-оцінної сторони, поведінкових та комунікативних навичок при взаємодії майбутніх педагогів із такими людьми.

Проведений аналіз дозволяє намітити подальші перспективи дослідження готовності майбутніх корекційних педагогів до взаємодії із дітьми із особливими освітніми потребами. Мова йде про створення нової, заснованої на результатах професійного відбору абітурієнтів, структури психолого-педагогічного процесу, яка б включала в себе індивідуально-розроблену систему логічно взаємозалежних психолого-педагогічних заходів. Мета останньої – за допомогою цілеспрямованих, розроблених у відповідності зі специфікою діяльності педагога, активних методів навчання сприяти розвитку гуманного ставлення студентів, що навчаються, до осіб із вадами розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9 (56). – С. 1 – 7.
2. Битянова Н. Р. Психология личностного роста [Текст] : практ. пособие по проведению тренинга личност. роста психологов, педагогов, соц. работников / Надежда Ростиславовна Битянова. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 64 с.
3. Бодалёв А. А. Психология о личности / А. А. Бодалёв. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 188 с.
4. Бондаревская Е. В. Педагогика : Личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич [Учебное пособие]. – ТЦ «Учитель». – М. – Ростов-на Дону – 1999. – 563 с.
5. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 2 – 33.
6. Клопота Є. А. Аналіз поглядів суспільства на процес інтегрованого навчання осіб з порушеннями зору на Україні / Є. А. Клопота, О. А. Клопота // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та психологія. – 2008. - № 10. - С. 256-262.
7. Болотнікова І.В. Фактори психологічної готовності до педагогічної діяльності [Електронний ресурс] / І.В.Болотнікова. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/SND/Psihologia/10_bolotnikova.doc.htm.